

WYBRANE ASPEKTY PRAWNE PRZYGOTOWANIA OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH DO PROWADZENIA DZIAŁAŃ RATOWNICZO-GAŚNICZYCH

Sławomir Bałuszyński¹

ABSTRAKT

Statistika požiarov v historických budovach z uvedením najmä sakralných objektov je veľmi deprimujúca. Od mnohých rokov počet požiarov sa pohybuje v čísle sto prípadov ročne.

Niet pochybu o tom, že najohrozenejšie sú historické sakralne objekty a predovšetkým objekty drevenej architektúry. Väčsina chrámov to historické objekty bohatého dekoratívneho zariadenia. Muzea a sakralne objekty – najväčšia pokladnica vzácných kultúrnych blach, ktorých správanie v dobrom stave je veľmi dôležité vzhľadom na ich historické, umelecké a kultúrne hodnoty. Veľkou povinnosťou a dokonca poslaním správcov je poskytnúť historické objekty kultúrneho dedičstva bez zmeny pre budúce generácie. Pre požiarne ochranu budú potrebné zodpovedajúce vedomosti, predstavitelia a preventívne opatrenia. Zlepšenie požiarnej bezpečnosti historických budov je jedným z pravidelných povinností ich správcov. Keď chceme upresniť koncepcie ochrany pamiatok treba definovať pojem zdanlivo tak zjavný že nevyžaduje definíciu.

Termín pamiatka a spojené s ním poňatie ochrany najdeme zároveň v odborných publikáciách ako tiež v jazyku právnych predpisov, v každodennej reči a tlači. Definícia pojmov bežne používaných je náročnou úlohou, najmä keď na rozdiel od definície vedy je ich rovnako ako umelcov, ktorí „zachovávajú zdelené estetické normy“, ako tiež „vykonávajú zmeny v hodnotení s uvedením novej hodnoty“[1].

Key words: oheň, nebezpečenstvo ohňa, bezpečnosť, historické budovy

¹ Sławomir Bałuszyński- oficer pożarnictwa, doktorant FSI KPI, członek European Association for Security, członek Polskiego Towarzystwa Dochodzeń Popożarowych, biegły sądowy
Fire officer, a graduate student of FSI KPI, member of European Association of Security, member of Polish Society of After Fire Investigations.

ABSTRACT

A statistic of fires in historic buildings particular in sacred objects is extremely depressing. For many years, the number of fires ranges hundred cases per year.

There is no doubt that the most endangered are historic buildings particular objects of wooden architecture. Most of the temples are historic buildings with the rich décor and interior design. Museums and sacral objects – the largest treasure trove of precious treasures, their behavior in good condition is great importance due to their historical, artistic and cultural values. Great duty and even mission of administrators is to provide historic buildings of cultural heritage intact for future generations. For fire protection will be need knowledge, imagination and preventive actions. Improving fire safety of historic buildings is of the regular duties, we specify the concept of protection historic buildings, we specify the concept of seemingly so obvious that is does not require definition. The term of the monument and to be associated with the concept of the protection we meet both in the professional literature and in legislation, in everyday speech and the press. Definition the terms commonly used is a difficult task of science is as much as the artists who “perpetuate inherited aesthetic standards” but also a “make changes in the assessments indicating the new values”.

Key Wors: historic buildings, safety, fire hazard, rescue.

1. ORGANIZACJA ZABEZPIECZENIA POŻAROWEGO

Każdy właściciel, administrator i użytkownik zobowiązany jest do przestrzegania przepisów prawa a w tym i przepisów dotyczących ochrony przeciwpożarowej

Obowiązki wynikające z przepisów prawa można w sposób ogólny podzielić na trzy zasadnicze grupy [2]:

grupę I - związaną z koniecznością wyposażenia obiektów w techniczne środki zabezpieczeń przeciwpożarowych, zapewnieniem właściwych, z punktu widzenia ochrony przeciwpożarowej, warunków budowlanych zapewnieniem odpowiednich dojazdów pożarowych i zaopatrzenia wodnego do zewnętrznego gaszenia pożaru;

grupę II - związaną z organizacyjnym przygotowaniem obiektów do prowadzenia działań w momencie wystąpienia zagrożeń;

grupę III - związaną z zapewnieniem właściwych procedur eksploatacyjnych instalacji i urządzeń użytkowych w budynku.

Zasadniczym przepisem prawnym w zakresie ochrony przeciwpożarowej jest Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o ochronie przeciwpożarowej (Dz. U. Nr 81, poz. 351).

W zakresie zabezpieczenia przeciwpożarowego dotyczącego obiektów zabytkowych możemy wyodrębnić na podstawie przepisów prawa najważniejsze z nich tj. [3]:

Właściciel, zarządca lub użytkownik budynku, obiektu lub terenu, zapewniając jego ochronę przeciwpożarową, zobowiązany jest w szczególności:

1) przestrzegać przeciwpożarowych wymagań budowlanych, instalacyjnych i technologicznych,

- 2) wyposażyć budynek, obiekt lub teren sprzęt pożarniczy i ratowniczy oraz środki gaśnicze zgodnie z zasadami określonymi w odrębnych przepisach,
- 3) zapewnić osobom przebywającym w budynku, obiekcie lub na terenie bezpieczeństwo i możliwość ewakuacji,
- 4) przygotować budynek, obiekt lub teren do prowadzenia akcji ratowniczej,
- 5) ustalić sposoby postępowania na wypadek powstania pożaru, klęski żywiołowej lub innego miejscowego zagrożenia

Z uwagi na występujące zagrożenia w obiektach zabytkowych na ich właścicielach, zarządcach i użytkownikach spoczywają szczególne obowiązki związane z zabezpieczeniami obiektów.

1.1 PRZYGOTOWANIE I ORGANIZACJA DZIAŁAŃ RATOWNICZO-GAŚNICZYCH

Požary w obiektach zabytkowych stanowią poważne zagrożenie dla życia i zdrowia ludzi przebywających w tych obiektach w celach mieszkalnych, zwiedzania, pracy biurowo-usługowej czy też uczestnictwa w obrzędach religijnych.

W zabytkowych budowlach bardzo często znajdują się ruchome dobra kultury, które mogą być zagrożone oddziaływaniem wysokiej temperatury, gazów pożarowych, oddziaływaniem wody i innych środków gaśniczych użytych do gaszenia pożarów. Dlatego też służby ratownicze powinny być odpowiednio przygotowane do działań ratowniczo-gaśniczych poprzez przeszkolenie i wyposażenie w odpowiedni sprzęt. Kierującemu akcją ratowniczą należy zapewnić niezbędną ilość informacji, pozwalających w możliwie krótkim czasie na wypracowanie i podjęcie właściwych decyzji. Głównym celem do osiągnięcia dla zastępów ratowniczych jest poza ratowaniem ludzi, skrócenie do minimum czasu oddziaływania wysokiej temperatury i dymów pożarowych na obiekt i mienie ruchome znajdujące się w tym obiekcie. Organizacja akcji ratowniczo-gaśniczej powinna być ułatwiona przez przemyślane, profilaktyczne przygotowanie obiektu. Takie przygotowanie jest częścią składową operacyjnego przygotowania terenu. Zarówno użytkownicy obiektu, strażacy, jak też pozostałe podmioty ratownicze winny być przygotowane do sprawnego przeprowadzenia akcji ratowniczo-gaśniczych.

1.2 OCHRONA ZABYTKÓW SAKRALNYCH W SYTUACJACH INNYCH MIEJSCOWYCH ZAGROŻEŃ.

Ochrona zabytków, to nie tylko zabezpieczenie przed pożarami. W systemie powszechnie obowiązującego prawa krajowego terenowym organom administracji publicznej zostały przypisane ważne zadania w obszarze ochrony zabytków w razie konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych. Wiodąca i kluczowa zarazem rola w planowaniu i realizacji zadań ochrony zabytków w sytuacjach zagrożenia, zgodnie z obowiązującymi przepisami, przypada wojewodzie. Wykonanie powierzonych zadań, w ramach województwa, wymaga bowiem skoordynowanego współdziałania z organami samorządów i właściwymi zespołami reagowania kryzysowego oraz wieloma rodzajami wyspecjalizowanych służb: Państwowej Straży Pożarnej, Policji, Straży Granicznej i formacji obrony cywilnej.

Zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków w imieniu wojewody wykonuje wojewódzki konserwator zabytków jako organ ochrony zabytków. Koordynuje i nadzoruje on m.in. przedsięwzięcia dotyczące zabezpieczenia, konserwacji i ochrony wszystkich zabytków znajdujących się na obszarze województwa, w tym także zabytków sakralnych. Należy podkreślić, że zabytkowe obiekty sakralne i dzieła sztuki kościelnej stanowią znaczącą część dziedzictwa narodowego. Ze względu na wartość artystyczną, historyczną, a także kolekcjonerską należą one, w świetle badań, do grupy zabytków najbardziej narażonych na kradzieże i wandalizm, czego skutkiem są również pożary, wzniecane nierzadko dla zatarcia śladów przestępstwa. Tym bardziej odpowiedzialna w zestawieniu z tymi faktami wydaje się rola administratorów obiektów sakralnych i nadzór nad nimi służby konserwatorskiej i ochrony zabytków [4].

1.3 OPERACYJNE PRZYGOTOWANIE SIŁ RATOWNICZYCH

Podstawowym czynnikiem ograniczenia strat w zasobach dóbr kultury spowodowanych oddziaływaniem zagrożeń, jest zapewnienie warunków dla sprawnego przeprowadzenia akcji ratowniczej. Elementami operacyjnego przygotowania służb ratowniczych do działań ratowniczych, są:

- zapewnienie systemu szybkiego pozyskiwania informacji o danych niezbędnych do prowadzenia akcji ratowniczej,
- znajomość procedur ratowniczych,
- znajomość obiektu;
- przeprowadzanie ćwiczeń na obiektach;
- wsparcie działań lokalnym potencjałem ratowniczym.

Dla podejmowania właściwych decyzji i usprawnienia prowadzonych działań ratowniczych, istotna jest znajomość obiektu. Należy dążyć do zapewnienia niezbędnej ilości informacji, w możliwie krótkim czasie. Oszczędność dotyczy również czasu na analizowanie przygotowanego planu działań dla obiektu.

1.4 EWAKUACJA DÓBR KULTURY

Ustawa o ochronie przeciwpożarowej deklaruje realizację przedsięwzięć w zakresie ochrony mienia (majątku ruchomego i nieruchomego; w tym – ruchomych dóbr kultury). Formami zapewnienia ochrony przed zagrożeniami tj. pożarami i innym miejscowym zagrożeniem przez zarządzającego obiektem tj. właściciela, zarządzającego lub użytkownika budynku, obiektu lub terenu, są; prewencja oraz przygotowanie i prowadzenie działań ratowniczych.

Skuteczność działań ratowniczych wobec ruchomych dóbr kultury znajdujących się w obiekcie, zależy w dużym stopniu od zapewnienia koniecznych warunków ochrony technicznej oraz warunków organizacyjnych i formalnoprawnych dla ochrony, przeciwdziałania powstaniu i minimalizowaniu źródeł zagrożeń[5].

O tym, w jaki sposób i jakimi metodami, należy przeciwdziałać powstawaniu i rozprzestrzenianiu się zagrożeń, w sposób ogólny stanowi ustawa, zaś szczegółowe zasady zawarte są w bardzo wielu aktach prawnych niższego rzędu (tj. rozporządzeniach i zarządzeniach kierowników resortów).

Ustawa stanowi m.in., że zarządzający obiektem, obowiązany jest:

- przestrzegać przeciwpożarowych wymagań budowlanych, instalacyjnych i technologicznych,
- wyposażyć obiekt w sprzęt ratowniczy,
- przygotować obiekt do prowadzenia akcji ratowniczej,
- ustalić sposoby postępowania na wypadek powstania zagrożeń.

Ewakuacja mienia ruchomego z obiektu wiąże się nierozdzielnie z procesem transportu, którego formami i środkami, są:

- ✓ transport zewnętrzny - drabiny stałe i przystawne, windy zewnętrzne, drabiny mechaniczne, podnośniki hydrauliczne, rękawy ratownicze, skokochrony, przysposobione urządzenia do samoratowania, linki ratownicze,
- ✓ transport wewnętrzny - windy pożarowe, wynoszenie przez ratowników.

Podstawowym sposobem transportowania mienia ruchomego z obiektu w trybie nagłych działań interwencyjnych jest wynoszenie ręczne przez ratowników. Stworzenie bezpiecznych warunków dla ruchu ludzi po drogach komunikacji ogólnej wewnątrz obiektu, polega na:

- zapewnieniu odpowiedniej ilości i szerokości wyjść,
- zachowaniu dopuszczalnych długości dróg ewakuacyjnych,
- zapewnieniu odpowiedniej, bezpiecznej pożarowo obudowy i wydzielen dróg ewakuacyjnych,
- zabezpieczeniu dróg ewakuacyjnych przed zadymieniem,
- wyposażeniu obiektów budowlanych w oświetlenie awaryjne, ewakuacyjne oraz przeszkodowe,
- zapewnieniu otwierania od wewnątrz okiennic i krat,
- zaniechaniu składowania materiałów palnych na drogach komunikacji ogólnej służących ewakuacji,
- usunięciu z klatek schodowych wszystkich przedmiotów utrudniających ewakuację,
- zamykaniu drzwi ewakuacyjnych w sposób umożliwiający ich natychmiastowe użycie,
- umożliwieniu nieograniczonego dostępu do urządzeń przeciwpożarowych, urządzeń uruchamiających instalacje gaśnicze i sterujących takimi instalacjami, wyjść ewakuacyjnych, wyłączników i tablic rozdzielczych prądu elektrycznego oraz głównych zaworów gazu.

Oprócz zapewnienia bezpiecznych dróg ewakuacyjnych, przygotowanie obiektu do ewakuacji mienia, polegać będzie także na zapewnieniu warunków dla podjęcia innych czynności ratowniczych, jak np. gaszenie lub oddymianie, determinujących jakiegokolwiek działanie w obiekcie. Przygotowanie do działań ratowniczych jest nierozdzielnie związane z zapewnieniem, m.in. dróg dojazdowych, udrożnieniem dostępu do źródeł poboru wody i innych środków gaśniczych, wyposażeniem obiektu w sprzęt ratowniczy, urządzenia gaśnicze, zaopatrzeniem wodnym do celów gaśniczych itp.[6].

1.5 PANIKA PODCZAS ZAGROŻENIA-PROBLEM EWAKUACJI

Każdemu zdarzeniu o tragicznych skutkach, jak również każdej akcji ratowniczej, towarzyszy wyzwalanie się różnorodnych emocji o zgoła odmiennym natężeniu i różnych objawach zewnętrznych. Emocje te udzielają się w większym stopniu osobom poszkodowanym jak i ekipom ratunkowym. Szczególnie groźna sytuacja powstaje wówczas, gdy uczucie lęku, towarzyszące każdemu człowiekowi spowoduje zdezorganizowanie działań ekip ratunkowych. W przypadku osób zagrożonych przez pożar zawsze istnieje możliwość wybuchu paniki, dotyczy to zwłaszcza obiektów przeznaczonych na jednoczesny pobyt większej ilości osób, do których zaliczyć można obiekty zabytkowe. Stan paniki, ogarniający najczęściej omawiane już duże przypadkowe zbiorowości ludzkie jest szczególnie groźny dla nich samych. W stanie paniki człowiek działa nieświadomie, zapominając zazwyczaj o rozsądnej ocenie sytuacji. Właściwa ocena w większości wypadków może uratować niejedno życie ludzkie. Znane są bowiem wypadki zdeptania, a wręcz stratowania przez tłum osób o słabszej kondycji. Niepowtarzalny staje się fakt, że ludzie wchodzący w skład tłumy ogarniętego paniką zatracają cechy indywidualnej osobowości przez co stają się częścią potężnego i bezlitosnego tworu, nie będącego w stanie zapanować nad sobą. Pojawia się wówczas silne podniecenie ruchowe z przejawami irracjonalnego zachowania. Zatrącone zostają potrzeby przestrzegania zasad i norm społecznych. Bywa, iż zagrożeni kierują swoje agresywne zachowanie przeciwko ratownikom. Takie zachowanie się ludzi paraliżuje, a często wręcz uniemożliwia prowadzenie jakiegokolwiek akcji ratowniczej. Zjawisko paniki zagraża nie tylko osobom bezpośrednio zagrożonym, ale też może zagrozić ratownikom uczestniczącym w akcji.

Przeciwdziałanie panice jest niezmiernie trudnym zadaniem. Dokonać tego mogą jedynie ludzie o wybitnej indywidualności, obdarzone niepodważalnym autorytetem wynikającym z tytułu pełnionego stanowiska lub osobowości. Działanie tych ludzi musi być stanowcze lecz do tego stopnia ostrożne i przemyślane by wzbudziło zaufanie, a nie spotęgowało strachu. Nie można jednak określić jakichkolwiek ramowych zachowań ludzi stojących przed tym trudnym i odpowiedzialnym zadaniem. Na podstawie wielu analiz dotyczących zachowania się ludzi w obliczu niebezpieczeństwa należy ustalić główne cele, do których osiągnięcia powinni dążyć ratownicy biorący udział w tego typu akcjach. Do celów tych można zaliczyć[7]:

- ❖ szczegółowo rozpoznać stopień zagrożenia, warunki w jakich znajdują się poszkodowani, jaki jest ich stan psychofizyczny i jakie przejawiają zachowania,
- ❖ starać się rozładować napięcia psychiczne już w pierwszej fazie powstania paniki. W tym celu należy nawiązać kontakt z osobami zagrożonymi, ukazać szansę uratowania,
- ❖ nakazać wykonanie nawet prostych czynności, pozwalających na odwrócenie uwagi od zdarzeń i zjawisk będących przyczyną strachu, śledzić dalsze zachowanie się zagrożonych,
- ❖ udzielić niezbędnych wskazówek dotyczących sposobu postępowania prowadzącego do uratowania się,

❖ w przypadku zagrożenia grupowego nawiązać kontakt z osobą, która swym autorytetem bądź postawą może przyczynić się do stonowania napięcia i pomoże w organizacji akcji ratowniczej,

❖ zmobilizować do współpracy osoby będące w miejscu zdarzenia w celu odwrócenia ich uwagi od czynników rodzących napięcie,

❖ w obiektach, w których znajduje się większa grupa ludzi otworzyć wszystkie możliwe wyjścia i skierować ją na właściwą drogę ewakuacyjną. Ratownicy muszą usunąć się z przejść z wyjątkiem stanowisk gaśniczych je ochraniających. Z tłumu cisnącego się przy wyjściu wyłuskiwać pojedynczych osobników, wskazując im bezpieczną drogę co pozwoli na rozgęszczenie tłumu,

❖ izolować z grupy osoby ogarnięte paniką, ratując je w pierwszej kolejności, aby zapobiec przenoszeniu się nastroju. W przypadkach szczególnie trudnych, wobec osób opanowanych paniką zastosować trzeba będzie przemoc fizyczną,

❖ przejrzeć starannie wszystkie pomieszczenia i osobom poszkodowanym zapewnić niezbędną pomoc medyczną,

❖ zachować spokój, rozwagę i takt, ale i zdecydowanie co wywiera korzystny wpływ na zachowanie się zarówno osób zagrożonych jak i grupujących się na miejscu zdarzenia,

❖ dowódcy muszą pamiętać, że ratownicy też nie są wolni od strachu i także mogą poddawać się emocjom grupy. Zapobiegając temu rozkazy powinni wydawać precyzyjnie i stanowczo,

❖ w przypadkach gdy możliwa jest gwałtowna zmiana sytuacji (wybuchy, zawalenia) wyraźnie muszą być określone sygnały nakazujące odwrót i wskazane miejsce, w którym należy szukać schronienia,

❖ ratowników, którzy przejawiają zachowania zdezorganizowane najlepiej doraźnie wyłączyć z akcji,

❖ zabezpieczyć ratownikom możliwość odpoczynku podczas akcji prowadzonej w trudnych warunkach (znacznego obciążenia psychicznego i fizycznego).[8]

Z powyższych rozważań wynika, że w obliczu zagrożenia nie jesteśmy w stanie przewidzieć zachowania ludzi ogarniętych paniką. Uczucia te nie są stałe, ale zależne od rozwoju sytuacji. Problem przygotowania ratowników do działań interwencyjnych rozwiązany powinien zostać na drodze odpowiedniego treningu kształcącego odporność psychiczną pojedynczego strażaka, jak również całej grupy.

Przygotowanie to powinno obejmować określony zasób wiedzy oraz niezbędne umiejętności praktyczne. Zawierać powinno następujące problemy:

✚ pożaru, jego przebiegu, możliwości rozwoju, stwarzanych zagrożeń,

✚ zagrożeń przemysłowych, chemicznych, radiologicznych oraz możliwości skutecznego przeciwdziałania tym zagrożeniom,

✚ katastrof komunikacyjnych i budowlanych,

✚ klęsk żywiołowych,

✚ zachowań ludzkich, zdolność ich przewidywania i przeciwdziałaniu zachowaniom zakłócającym przebieg akcji ratowniczej, w tym także sposobów stosowania przymusu bezpośredniego,

✚ udzielania pierwszej pomocy medycznej.

PODSUMOWANIE

Požary bezpowrotnie niszczą obiekty, dzieła sztuki, zbiory muzealne stanowiące dorobek wielu pokoleń, straty spowodowane przez ogień w wielu przypadkach są nie do odtworzenia. Ostatnie lata przyniosły cały szereg pożarów obiektów sakralnych, podczas których przepadł dorobek wielu stuleci. Płonęły zwłaszcza kościoły drewniane, ale niebezpieczeństwo takie nie omija także innych obiektów. Niebezpieczeństwo zagraża także obiektom towarzyszącym, zwłaszcza budynkom rekolekcyjnym, przyjmującym duże grupy czy pielgrzymki.

Dlatego też do wymagań i obowiązków związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych należy podchodzić w sposób szczególnie odpowiedzialny i rygorystyczny. Przedstawione zasady przygotowania obiektów zabytkowych do działań ratowniczo-gaśniczych nie wyczerpują całości problematyki z zakresu ochrony zabytków, lecz stanowią jeden ze sposobów realizacji zadań z tego zakresu.

Z pewnością ochrona zabytków jest podstawowym obowiązkiem państwa i całego społeczeństwa. Dlatego też nakłada się na Państwową Straż Pożarną obowiązek szczególnej troski nad dobrami kultury, które są materialnym i duchowym świadectwem ciągłości narodu, jego myśli i pracy na przestrzeni pokoleń. Jednym z istotniejszych zagadnień w zakresie ochrony dóbr, jest operacyjne przygotowanie obiektów zabytkowych i sił ratowniczych do działań podejmowanych na wypadek wystąpienia zagrożenia, ponieważ stosowanie współczesnych przepisów i norm w budynkach zabytkowych nie zawsze jest możliwe, ponieważ są one konstrukcjami istniejącymi[9].

Muszą być stosowane specjalne przepisy wykonawcze, uwzględniające zabytkowy charakter, autentyczność budowli i otoczenia. Nowoczesna inżynieria pożarnicza jest właściwym narzędziem w przygotowaniu tego typu budowli do działań ratowniczo-gaśniczych. Konserwatorzy zabytków muszą współpracować z doświadczonymi inżynierami pożarnictwa w celu stworzenia elastycznego projektu ochrony dla poszczególnych obiektów zabytkowych.

LITERATURA

- [1]MORAWSKI, ST.: Kryteria aksjologiczne w odniesieniu do dzieł sztuki
- [2] PODGÓRSKI, M.: Zabezpieczenia przeciwpożarowe sakralnych obiektów zabytkowych, Sympozjum „Bezpieczne świątynie”, Jasna Góra 1996 r.
- [3]KOŚNIK,F.: Organizacja zabezpieczenia obiektów sakralnych w świetle obowiązujących przepisów, Sympozjum „Bezpieczne świątynie”, Jasna Góra 1996 r.
- [4] *Ochrona zabytków na wypadek szczególnych zagrożeń*, Komenda Główna Państwowej Straży Pożarnej i Szkoła Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie, Kraków 2005.
- [5] Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. Nr 212, poz. 2153)
- [6] *Ochrona dóbr kultury na wypadek szczególnych zagrożeń*, Centrum Szkolenia Ochrony Ludności i Dóbr Kultury, Szkoła Aspirantów Państwowej Straży Pożarnej w Krakowie, Kraków 2004,

- [7] BEDNAREK, J. BIELICKI, P.: Podstawy psychologii, pedagogiki i metodyki kształcenia pożarniczego. W-wa
- [8] KOCEWIAK, S., OGRODZKI, P., RULEWICZ, J.: *Vademecum zabezpieczenia obiektów sakralnych*, Warszawa 2005;
- [9] *Ochrona i zabezpieczenie zabytków*, pod red. P. Ogrodzkiego, Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych, Warszawa 2005;

Článok recenzovali dvaja nezávislí recenzenti.

